

THEOLOGIE, KERK EN ACADEMIE IN PROTESTANTS NEDERLAND¹

[*Kerk en Theologie* 58 (2007) 4-21]

Arie L. Molendijk, Rijksuniversiteit Groningen

Inleiding

Over theologie werd met name in protestants Nederland altijd al veel gesproken en geschreven. Nieuw is dat de laatste decennia de institutionele vorm van de theologiebeoefening zelf met enige – naar het lijkt steeds korter wordende – onderbrekingen onderwerp van debat is. Er worden plannen gesmeed en reorganisaties doorgevoerd: er is gesnoeid zowel aan rooms-katholieke als aan protestantse zijde en de zojuist tot stand gekomen Protestantse Kerk in Nederland (PKN) start per 1 januari 2007 een eigen universiteit. Dat alles brengt de pennen in beweging. De ondertoon van veel stukken over de toekomst van de Nederlandse theologie is niet erg optimistisch. Door het steeds maar voortgaande proces van reorganisatie lijkt er een grote mate van onrust te zijn ontstaan.

Het nuchtere adagium “stilstand is achteruitgang” lijkt ook aan de universiteiten omgeslagen in het revolutionaire gebod “gij zult veranderen”. Veranderingen lijken bijna per definitie te worden opgevat als verbeteringen en moeten *coûte que coûte* worden doorgezet.² Daarmee krimpt als het ware het heden. De Duitse filosoof Hermann Lübbe spreekt van “Gegenwartsschrumpfung”: de tijd waarin men met een zekere mate van continuïteit en gelijkblijvende omstandigheden kan rekenen wordt steeds kleiner.³ Aan de universiteit wordt dit veranderingsproces gelegitimeerd met een beroep op de ‘markt’ (concurrentie +

¹ Voor hun vele opmerkingen en stimulerende kritiek op eerdere versies van dit opstel dank ik W.B. Drees, L.J. van den Brom, T.H. Zock, M.P.A. de Baar, H.J. Adriaanse, J.N. Bremmer, G.W. Neven, P.G.J. Post en – last but not least – T.L. Hetteema. Het is mij duidelijk geworden hoe gevoelig de besproken materie ligt en hoe lastig het is tot een enigszins evenwichtige beschrijving, laat staan evaluatie van de bestaande situatie te komen. Eén van de problemen is dat de ‘bestaande situatie’ steeds maar weer wijzigt en dat bijvoorbeeld de oude Utrechtse Faculteit der Godgeleerdheid (UU) nu al weer enige tijd de status van subfaculteit heeft en per 1 januari 2007 een departement binnen de Faculteit der Geesteswetenschappen zal vormen. Ik heb gepoogd een zorgvuldige weergave te geven, maar heb aan de andere kant ook al te omslachtige opsommingen willen vermijden en niet naar volledigheid of juridische precisie gestreefd.

² *NRC-Handelsblad*, 4 september 2006, p. 2, waar Pieter de Meijer (voormalig rector magnificus van de Universiteit van Amsterdam) zich het ongeduld van het College van Bestuur herinnert, als dekanen hen kwamen zeggen dat ze er een verandering niet doorkregen: “Dan zorgden ze maar dat die er wel doorkwam”.

³ Hermann Lübbe, *Im Zug der Zeit. Über die Verkürzung des Aufenthalts in der Gegenwart* (Unternehmerforum Lilienberg, Nr. 1), Ermatingen 1991.

productie), kwaliteitsbewaking, en het technocratische discours van ‘excellentie’.⁴ In het proces van modernisering en verandering prevaleren steeds sterker maatstaven van economische en administratieve rationaliteit. Deze maatstaven gelden inmiddels niet meer alleen voor het bedrijfsleven, maar bepalen ook de gebieden van onderwijs en cultuur en dringen professionele normen en maatstaven naar de achtergrond. Dit leidt tot onrust en ontevredenheid op de werkvloer.⁵ Het daarmee gepaard gaande cynisme is niet langer iets van relatieve buitenstaanders, maar heeft zich in het hart van de organisatie genesteld, zoals de dekaan die wees op de zijns inziens te lage slagingspercentages bij tentamens en zonder blikken of blozen stelde dat goed onderwijs uiteraard tot hoge rendementen leidt. Zonder nu in al te brede cultuurhistorische en moderniteitstheoretische beschouwingen te vervallen, is het toch goed de universitaire theologiebeoefening tegen de achtergrond van de aangeduide ontwikkelingen te zien. Instellingen voor theologisch hoger onderwijs kunnen zich hier niet of nauwelijks aan onttrekken en dat geldt zeker voor de instellingen die ingebed zijn in een breder universitair verband.

Daarbij komt dat deze instellingen onder een versterkte druk staan zich te rechtvaardigen. Dat heeft niet zozeer met aanvallen van beroepsatheïsten als Rudy Kousbroek en Herman Philipse op de wetenschappelijke status van de theologie van doen, als wel met de voortschrijdende ontkerkelijking en de teruglopende studentenaantallen. De eerste, beroemd-beruchte verkenningscommissie (“commissie Oberman”) stelde al in 1989 dat er teveel instellingen voor theologisch hoger onderwijs waren en deed verschillende suggesties om faculteiten te sluiten en te laten fuseren. Dat proces is nog steeds in volle gang en het is lastig om hier een zekere richting en structuur in te ontwaren. Veel hangt af van de hoofdrolspelers en hun belangen en opinies. Maar het is evident dat de kerken een leidende rol spelen en nieuwe initiatieven ontplooiën. De spannende vraag is wat de plaats van de theologiebeoefening in het spanningsveld van kerk en academie zal zijn. Wat zijn de belangrijkste, recente ontwikkelingen? Wordt de positie van de Nederlandse

⁴ Voor een kritische beschouwing over ‘excellentie’ zie Bill Readings, *The University in Ruins*, Cambridge, Ma – London 1996, pp. 21vv. Groot-Britannië is Nederland in het opzicht van kwaliteitsbewaking een aantal stappen vooruit; vgl. John R. Hinnells, “Funding and Assessment in British Universities. Impact on Theology and Religious Studies”, *Teaching Theology and Religion* 7/3 (2004) 124-133, p. 131: “The paperwork generated by the various mechanisms to measure achievement mean that most academics spend 50% of their time on administration, some more. The drive to improve and measure standards seems to many of us in danger of eroding standards”. Zie ook Richard H. Roberts, *Religion, Theology and the Human Sciences*, Cambridge 2002.

⁵ Jürgen Habermas, “Die Moderne – ein unvollendetes Projekt” (1981), in Habermas, *Zeitdiagnosen. Zwölf Essays 1980-2001*, Frankfurt a.M. 2003, pp. 7-26, p. 14: “Die vielfältigen Anlässe des Unbehagens und des Protestes entstehen überall dort, wo eine einseitige, an Massstäben der ökonomischen und der administrativen Rationalität ausgerichtete Modernisierung in Lebensbereiche eindringt, die um Aufgaben der kulturellen Überlieferung, der sozialen Integration und der Erziehung zentriert und daher auf andere Massstäbe, nämlich auf die einer kommunikativen Rationalität angelegt sind” (cursivering in het origineel).

theologiebeoefening structureel anders? Ik kan deze vragen hier alleen tentatief beantwoorden en ik richt mij daarbij in het bijzonder op de protestantse theologiebeoefening aan de openbare instellingen voor hoger onderwijs.

Simplex – duplex ordo

Hoe diffuus en onzeker de toestand van de Nederlandse theologie heden ten dage ook mag zijn, één ding is zeker: de toekomstige historicus die de geschiedenis van Nederlandse theologiebeoefening rond het jaar 2000 wil beschrijven zal geen gebrek aan bronnen hebben. In 2001 gaf de VU-hoogleraar H.M. Vroom een overzicht van de discussie over de reductie van het aantal predikantsopleidingen van 1989 tot 1999, waarbij hij de belangrijkste bronnen kort toelichtte. Hij verwees hier naar de documentatie die in een ordner in het archief van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme aan de Vrije Universiteit bijeen is gebracht en die belangstellenden tegen kostprijs kunnen opvragen.⁶ In een enigszins aarzelende conclusie sprak Vroom al van het “al dan niet voorlopig einde” van deze discussie en ik vermoed dat de documentatie sindsdien aanzienlijk zal zijn uitgebreid. Achter deze documentatie gaat een langdurige strijd schuil, die tot frustratie bij veel – zo niet alle – partijen heeft geleid. Al pretendeert Vroom niet veel meer dan een toelichting op de belangrijkste documenten te geven, toch veroorlooft hij zich nog een laatste noot, waarin hij opmerkt: “[I]ndien kwaliteitsoordelen een grotere rol hadden gespeeld, was de keuze vermoedelijk anders uitgevallen; de algehele zeggenschap van de kerken over de ThUK [Theologische Universiteit Kampen] heeft uiteindelijk de doorslag gegeven voor de keuze Leiden-Utrecht-Kampen”.⁷ De toekomstige historicus zal voor een zware taak staan. Waarschijnlijk is het ook te vroeg voor een monografie over dit onderwerp. Naar ik verwacht zullen op de middellange termijn nog ingrijpende veranderingen in de academische theologiebeoefening in Nederland plaatsvinden.⁸

Een punt dat in dit verband telkens weer aan de orde komt is de bijzondere structuur van theologische faculteiten aan openbare instellingen voor hoger onderwijs. Sinds de

⁶ H.M. Vroom, “Predikantsopleidingen en reductie. De discussie over de reductie van het aantal protestantse predikantsopleidingen in Nederland van 1989 tot 1999. Toelichting op de belangrijkste bronnen”, *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 54 (2001) 77-102; C. Houtman, “De ‘School der Kerken’ als feniks”, in J. van Gelderen & C. Houtman, red., *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990*, Kampen 1990, pp. 13-28.

⁷ Ibid., p. 102.

⁸ In 2011 lopen de huidige arrangementen wat betreft de financiering af.

invoering van de Wet op het Hoger Onderwijs uit 1876 heerste hier een duale structuur (de zogeheten *duplex ordo*), waarin gewone (door de staat of de universiteit benoemde) hoogleraren werken naast door de kerk benoemde hoogleraren. Eenvoudig gezegd kwam het er op neer dat de staatshoogleraren verantwoordelijk waren voor de studie van het Oude en het Nieuwe Testament, Geschiedenis van het Christendom, Godsdienstwijsbegeerte en Ethiek, Godsdienstgeschiedenis (betreffende niet-christelijke religies) en – later ook – Godsdienstsociologie en Godsdienstpsychologie, terwijl de kerkelijke hoogleraren met name Dogmatiek en Praktische Theologie doceerden. De studenten begonnen met het kandidaats of doctoraal van staatswege, om daarna de kerkelijke opleiding te volgen. Van het begin af aan was de nieuwe structuur omstreden. Was de theologische faculteit feitelijk een faculteit voor godsdienstwetenschap geworden, of droeg zij nog met recht de naam godgeleerdheid? De gereformeerde theoloog Abraham Kuyper sprak van de “oprichting eener faculteit van zeer partijdige godsdienstwetenschap, onder den vermomden naam van Theologische faculteit”.⁹ Daartegenover stond het vrijzinnige standpunt van iemand als de remonstrantse theoloog en godsdienstwetenschapper C.P. Tiele, die meende dat de nieuwe godsdienstwetenschap de taken van de oude theologie zou kunnen overnemen en door middel van vergelijking van godsdiensten de superioriteit van het (vrijzinnig) protestantisme zou kunnen aantonen.¹⁰ Elders heb ik beschreven dat de *duplex ordo* het karakter van een compromis draagt en mede daarom op verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd.¹¹

In de loop van de twintigste eeuw is veel gestreden over (de juiste vorm van) de *duplex ordo*. Met name aan de Leidse Faculteit der Godgeleerdheid liepen de gemoederen soms hoog op.¹² Aan de ene kant wezen voorstanders van een stricte handhaving op de “anomalie” van het feit dat de kerkelijke hoogleraren het *ius promovendi* hadden, terwijl van kerkelijke kant werd aangedrongen op de mogelijkheid voor studenten om een kerkelijk hoofdvak binnen het doctoraal te kiezen. Feit is dat de kerkelijke hoogleraren in vergelijking

⁹ A. Kuyper, *Is er aan de publieke universiteit ten onzent plaats voor een faculteit der theologie?*, Amsterdam 1890, p. 8.

¹⁰ Arie L. Molendijk, *The Emergence of the Science of Religion in the Netherlands*, Leiden etc. 2005, i.h.b. pp. 83-105.

¹¹ *Ibid.*, pp. 71-79, en Molendijk, “De beoefening van de theologie in Nederland aan instellingen voor hoger onderwijs”, in H.J. Adriaanse, red., *Tweestromenland. Over wijsgerige en belijdende theologie*, Leuven 2001, pp. 31-52.

¹² H. Berkhof, “De theologische faculteit, een nationaal cultuurprobleem”, in: *Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur* 9 (1954-1955) 25-37; J.N. Bakhuizen van den Brink, “De Faculteit der Godgeleerdheid aan onze Rijksuniversiteiten”, in: *Wending* 9 (1954-1955) 209-219; Berkhof, “Nogmaals: de theologische faculteit”, in: *Wending* 9 (1954-1955) 219-222; P.A.H. de Boer & P.Sj. van Koningsveld, red., *Honderd jaar “Uit Egypte ...”*. *Leidse opstellen over de scheiding tussen kerk en staat aan de openbare theologische faculteit*, Leiden 1979; *Verslag van STEGON-Symposium over het verkeningsrapport godgeleerdheid. 19 mei 1989*, s.l., s.a.; *Verslag STEGON-Symposium “Uitdagingen aan de theologie”. 27 april 1990*, s.l., s.a.; vgl. G.E. Meuleman, *De Godgeleerdheid volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876*, Amsterdam 1982, voor nog meer literatuur.

met de staatsordinarii een achtergestelde positie hadden, maar er langzaam maar zeker in geslaagd zijn deze te verbeteren. Op 8 november 1991 is er een accoord gesloten tussen de Colleges van Bestuur van de universiteiten van Leiden, Groningen, Utrecht en Amsterdam (UvA) en een aantal protestantse kerkgenootschappen (de Nederlandse Hervormde Kerk voorop), waarin niet alleen het principe van complementariteit van kerkelijke en staatsvakken werd vastgesteld, maar ook “de principiële wetenschappelijke gelijkwaardigheid van alle vakken”.¹³

Dit accoord dat de mogelijkheid tot zogeheten “nulaanstellingen” van kerkelijke hoogleraren binnen de eigenlijke faculteit opende, is opgevat als het einde van de *duplex ordo*.¹⁴ Dat is een kwestie van interpretatie. Maar zelfs als er door middel van dergelijke aanstellingen iets als een personele unie ontstaat van een staatsvak (bijvoorbeeld godsdienstwijsbegeerte) en een kerkelijk vak (bijvoorbeeld dogmatiek), dan nog is er een belangrijk verschil. Het ene vak wordt onder verantwoordelijkheid van de universiteit gedoceerd en het andere onder die van de betrokken kerk. In de met de Wet van 1876 ontstane situatie was het denkbaar geweest dat de kerk de zittende hoogleraren (die per slot van rekening in de oude bedeling voor ‘kerkelijke vakken’ verantwoordelijk waren geweest) had uitgenodigd deze taak te blijven vervullen. Maar dat gebeurde niet. In tegendeel: bij de nieuwe benoemingen speelden kerkpolitieke overwegingen direct een grote rol.¹⁵ De *duplex ordo* verbiedt dus geen dubbelbenoemingen. Aan de andere kant wordt het natuurlijk wel lastig, als de kerkelijk hoogleraar in zijn functie van staatsdocent de kerk onwelgevallige dingen gaat beweren. Zou de leertucht op zulke gevallen niet van betrekking zijn?¹⁶

De theologische opleidingen aan de openbare instellingen voor hoger onderwijs te Leiden, Groningen en Utrecht vallen tot op de dag van vandaag (oktober 2006) nog altijd onder het regime van de zogeheten *duplex ordo* (in die zin dat er naast een staatsopleiding een kerkelijke opleiding bestaat).¹⁷ Daarnaast bestaan er traditioneel theologische faculteiten

¹³ Geciteerd naar Andy F. Sanders, “‘Religie en haar wetenschappen’ (Tvt 2005 nr. 2): voortgaande discussie”, *Tijdschrift voor Theologie* 45 (2005) 331-338, p. 334.

¹⁴ Zo Sanders, “Religie”, p. 335v.

¹⁵ A. de Lange, “‘Staatsrechtelijk geknutsel’. De regeling van de predikantsopleiding in Nederland door overheid in de negentiende eeuw”, *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 54 (2001) 28-58, pp. 51-53.

¹⁶ Bij hun aanstelling leggen kerkelijke hoogleraren een gelofte af zich binnen het belijden van de kerk te zullen bewegen.

¹⁷ Aan de verschillen tussen de drie genoemde opleidingen zou een heel artikel te wijden zijn. Ik beperk mij hier tot de opmerking dat Groningen weliswaar de kerkelijke opleiding verloren heeft (en in die zin is daar strikt gesproken geen *duplex ordo* meer), maar dat de structuur van de *duplex ordo* (staats- naast kerkelijke opleiding) principieel hetzelfde is gebleven, al dienen Groningse studenten nu het kerkelijke traject elders te volgen. Het convenant met de ThUK voorziet overigens in kerkelijk onderwijs ter plekke bij voldoende studentenaantallen in

(universiteiten) op protestantse (Vrije Universiteit Amsterdam, Kampen 2x)¹⁸ en rooms-katholieke (Utrecht, Tilburg, Nijmegen) grondslag.¹⁹ Hier heerst de *simplex ordo*, waarbinnen in *principe* alle vakken gebonden zijn aan een specifieke, kerkelijke wereld- en levensbeschouwing.²⁰ In de praktijk is dat vaak niet zo duidelijk en wordt alleen bij speciale gelegenheden en dan zelfs soms nog alleen maar nominaal het specifiek kerkelijke karakter van het eigen vak beklemtoond. De Leidse nieuwtestamenticus H.J. de Jonge heeft erop gewezen dat voor de bijbelse en historische disciplines binnen de theologie er feitelijk geen (methodisch) verschil tussen de beoefenaren aan de openbare (*duplex ordo*) en bijzondere (*simplex ordo*) instellingen bestaat. Zo zal geen enkele zichzelf respecterende nieuwtestamenticus aan een canoniek geschrift meer waarde hechten dan aan een niet-canoniek geschrift enkel en alleen op grond van het al dan niet gecanoniseerd zijn. En ook zijn de tijden voorbij dat kerkhistorici overal - en met name in de eigen kerk - de wonderbaarlijke leiding Gods aan het werk zagen.²¹ Er heeft een 'secularisatie' van de theologische (staats)vakken plaats gevonden, die naar ik

Groningen. Vgl. L.J. van den Brom, "Oprichting Protestantse Theologische Universiteit" [kroniek], *Kerk en Theologie* 57 (2006) 263-267.

¹⁸ De situatie is met name in de laatste jaren door de fusie van de Samen-op-Weg Kerken nog ingewikkelder, maar dat laat ik hier buiten beschouwing. Aan de Universiteit van Amsterdam bestaat geen theologische opleiding meer die toeleidt tot de predikantsopleiding. Aan protestantse zijde bestaat er in Apeldoorn nog een theologische universiteit en daarnaast zijn er verscheidene HBO-opleidingen die – zoals de Christelijke Hogeschool Ede – een geduchte concurrent voor de universitaire opleidingen vormen. De hier opgeleide kerkelijk werkers zijn goedkoper dan de academisch gevormde predikanten. Bovendien bestaan er afspraken voor de doorstroom van HBO-studenten naar universitaire theologische opleidingen. De laatste ontwikkeling is het verschijnen van het rapport "Pastor in beweging" (www.pkn.nl), met het voorstel kerkelijk werkers en predikanten als één beroepsgroep te beschouwen. Tevens wordt voorgesteld dat pastores met een HBO-opleiding + vervolgopleiding (zonder kwalificaties in de grondtalen van de bijbel) uiteindelijk als predikant beroepen kunnen worden. Dit voorstel is (voorlopig) in de koelkast beland.

¹⁹ Aan katholieke zijde zijn er recentelijk belangrijke ontwikkelingen. Ik hoop dat ik het min of meer correct formuleer, wanneer ik stel dat per 1 januari 2007 de situatie als volgt is. De Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht en de Universiteit van Tilburg zijn gefuseerd en per 1.1.07 wordt een Faculteit Katholieke Theologie aan de UvT opgericht (met als hoofdlocatie Utrecht) met een door de bisschoppen goedgekeurde priesteropleiding. Tegelijkertijd ontstaat binnen de Tilburgse Faculteit der Geesteswetenschappen een afdeling voor Theologie en Religiewetenschappen. Aan de Radboud Universiteit te Nijmegen bestaan inmiddels twee faculteiten: één voor theologie en één voor religiewetenschappen, met twee dekanen en één personeelsbestand. Theologie en religiewetenschappen worden aan katholieke zijde institutioneel scherper van elkaar gescheiden.

²⁰ Ik kies er dus niet voor het onderscheid tussen *simplex* en *duplex ordo* uitsluitend in termen van de verantwoordelijkheid bij benoemingen te interpreteren. Vgl. H.J. de Jonge, "De historische theologie", in: *De toekomst van de theologie in Nederland* (Verkenningen KNAW, deel 3), Amsterdam 2000, pp. 45-64, hier p. 63v, noot 4: "Onder de 'duplex ordo' (tweevoudig stelsel) wordt die inrichting van het theologisch hoger onderwijs verstaan waarbij de literaire, historische, wijsgerige en sociaal-wetenschappelijke vakken worden gedoceerd door personeel benoemd onder exclusieve verantwoordelijkheid van de faculteit en universiteit (en indirect van de staat), terwijl de vakken dogmatiek, christelijke ethiek en praktische theologie worden gedoceerd door personeel benoemd onder verantwoordelijkheid van het ene of andere kerkgenootschap. Onder 'simplex ordo' wordt die inrichting van het theologisch hoger onderwijs verstaan waarbij alle vakken worden gedoceerd door personeel bij welks benoeming een kerkelijke instantie direct of indirect bemoeienis of invloed heeft."

²¹ Vgl. J. Lindeboom, "Kerk- en Dogmengeschiedenis", in: H. van Oyen, red., *Inleiding tot de Theologische Studie*. Samengesteld door de Faculteit der Godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit Groningen, Groningen – Batavia 1946, pp. 88-114, p. 95.

verwacht niet meer ongedaan gemaakt zal worden.²² Ook de specialisten van bijzondere instellingen worden graag *au sérieux* genomen door hun vakgenoten.

Anders geformuleerd zou je kunnen stellen dat de nadruk op de filologisch-historische benadering tot een ‘onttheologisering’ van een groot aantal (staats)vakken heeft geleid, maar dit ‘probleem’ is hoogstens slechts indirect verbonden met de structuur van de *duplex ordo* en doemt ook op binnen de *simplex ordo*.²³ Wat is de ‘theologische’ relevantie van al die filologische en historische detailstudies? Hier komen we al snel op de vraag naar de achterliggende theologie-opvatting: moet alles vruchtbaar gemaakt kunnen worden voor de dogmatiek? Wat is de verhouding tussen de historische en de dogmatische benadering? Wat is de plaats van de dogmatiek (in de zin van een kerkelijk gebonden, systematische reflectie op de eigen – confessionele – geloofstraditie) binnen de bredere academie? Ernst Troeltsch heeft – zoals bekend – de dogmatische methode als verouderd terzijde geschoven en gepleit voor de systematische (normatieve) bestudering van en reflectie op religie en christendom als de enig mogelijke in de moderne academie.²⁴ Maar het blijkt uiterst lastig om – zoals hij wil – een brug te slaan van de (historische) analyse naar een (normatieve) systematische plaatsbepaling.

De achterliggende vraag in dit verband is wat men onder theologie verstaat en daarop worden heel verschillende antwoorden gegeven. Er heerst grote onduidelijkheid over de status en methode van de dogmatiek of – in bredere zin – systematische theologie. De verschillen (tussen bijvoorbeeld A. Houtepen, H.M. Kuitert en A. v.d. Beek) lijken soms zo groot dat de twijfel kan rijzen of er aan het begin van de eenentwintigste eeuw überhaupt sprake is van een samenhangend vakgebied met specifieke problemen en benaderingswijzen. Bovendien lijkt het veld snel aan kerkelijke en spirituele relevantie te verliezen. Wie zijn heden ten dage in Nederland na Kuitert en Schillebeeckx de systematische theologen die je *moet* lezen? Er is voor veel gelovigen nauwelijks meer een normatief dogmatisch kader en men haalt de inspiratie en literatuur uit de verste hoeken en gaten. Wat ik hiermee wil betogen is dat het relevantieverlies van de academische theologie niet (uitsluitend) te herleiden is tot het proces van secularisatie en verwetenschappelijking binnen de filologische, historische en

²² Molendijk, “De beoefening van de theologie”, p. 45.

²³ Vgl. de discussie tussen de nieuwtestamentici Johan Vos (VU) en Riemer Roukema (ThUK) in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 102 (2003) 107-117. Roukema’s antwoord is ongewild een bevestiging van de these van Vos dat men innerlijk niet om een duplex ordo heen komt. Roukema verwijst naar zijn eigen studie over de gnosis, waar hij deze stroming eerst “zo goed en onpartijdig mogelijk” beschrijft, om ten slotte in het laatste hoofdstuk een “theologische evaluatie” te geven. Dit lijkt mij toch het einde van de door Roukema voorgestane “gereformeerde exegese”. Vgl. ook Willemien Otten, “Theologie of Utopie? Een visie op de studie van religie en theologie in de eenentwintigste eeuw”, *Kerk en Theologie* 56 (2005) 176-194, p. 182v.

²⁴ Ernst Troeltsch, “Über historische und dogmatische Methode der Theologie” (1900), in: *Gesammelte Schriften*, Band II, Tübingen 1913, pp. 729-753.

sociaalwetenschappelijke deelgebieden van de theologische encyclopedie. Deze ontwikkeling overstijgt de typisch Nederlandse problematiek van *duplex* versus *simplex ordo*.

Zonder dit helemaal hard te kunnen maken, is mijn indruk dat de academische theologiebeoefening in Nederland zeker over de indrukwekkende breedte van de instellingen gezien in de laatste drie decennia aan wetenschappelijke kwaliteit gewonnen heeft. Dat is een proces dat al langer aan de gang is,²⁵ maar zeker bevorderd is door enerzijds de samenwerking binnen de inmiddels opgeheven Stichting voor Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland (STEGON) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en de landelijke onderzoeksschool NOSTER en anderzijds door de kwaliteitsbewaking van het academische onderzoek en onderwijs. Naast deze tendens tot voortgaande verwetenschappelijking en daarmee ook specialisatie zien we – zoals reeds opgemerkt – tevens een verkerkelijking van de theologische opleidingen. Het is spannend te zien hoe theologen manoeuvreren tussen de eisen van de academie en die van de kerk(en). Op zich is het te begrijpen en te billijken dat de kerken invloed willen uitoefenen, maar zeker voor kleinere kerkgenootschappen waar de kerkelijkheid en de studentenaantallen teruglopen ontstaat een probleem. Als men blijft vasthouden aan kerklidmaatschap en predikantservaring als *conditiones sine quibus non* voor universitaire benoemingen, dan dreigt het recruteringsveld erg klein te worden en zou de recentelijk gewonnen kwaliteit wel weer eens snel verloren kunnen gaan.

De *duplex ordo* betekent zonder twijfel een bijzondere inrichting van het theologisch onderwijs en onderzoek. Soms wordt daar in één adem – veelal door tegenstanders van het systeem – aan toegevoegd dat deze constructie moeilijk aan buitenstaanders is uit te leggen. Ook in het voorstel tot de stichting van de Protestantse Theologische Universiteit (PTU)²⁶ wordt vastgesteld dat het begrip *duplex ordo* weinig houvast biedt en wordt pragmatisch gesproken over “een opleidingsstructuur die bestaat uit drie onderdelen, te weten de bacheloropleiding theologie van drie jaar, een masteropleiding theologie van één jaar gevolgd door een kerkelijke opleiding van twee jaar”.²⁷ Met de nieuwe wet vervalt de figuur van de kerkelijk hoogleraar (binnen de PTU worden zij nu gewoon hoogleraar aan een bijzondere

²⁵ Vgl. bijvoorbeeld Lodewijk Winkeler, “‘Van Smits tot Smits’. Rooms-katholieke theologieopleidingen in Nederland sinds 1964”, *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 54 (2001) 59-76.

²⁶ Ook wel afgekort als PThU.

²⁷ De stichting van een Protestantse Theologische Universiteit. Voorstel van de Raad van Toezicht voor het Theologisch Wetenschappelijk Onderwijs aan de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland, April 2006, p. 12.

instelling) en verzorgt de PTU een driejarige master.²⁸ De 3+3 constructie in Leiden en Utrecht wordt ook wel de “aangepaste *duplex ordo*” genoemd. In principe geldt de 3+3 constructie ook voor Groningen en de VU, met dit verschil dat er daar geen docenten van de PTU ter plekke onderwijs verzorgen en de Amsterdamse (VU) en Groningse studenten hun studie dus op één van de drie PTU-locaties moeten voortzetten.²⁹

Er bestaan vele interpretaties van de *duplex ordo* en één daarvan stelt het binnenperspectief van de kerkelijke opleiding en de confessionele (*simplex ordo*) universiteiten tegenover het buitenperspectief van de openbare faculteiten. Deze positie is onder meer ingenomen in het in 2000 onder de auspiciën van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen verschenen rapport over de toekomst van de Nederlandse theologie. “Bij de openbare universiteiten hanteert men een *duplex ordo*, waarbij in de openbare faculteit het verschijnsel religie als menselijk fenomeen wordt bestudeerd en in aan deze faculteiten verbonden kerkelijke afdelingen vanuit een gelovig engagement gewerkt wordt”.³⁰ Vervolgens wordt een aantal vragen gesteld bij de houdbaarheid van deze onderscheiding. Werken de historici in de openbare en confessionele universiteiten niet volgens dezelfde criteria? En binnen de praktische theologie loopt “de tegenstelling tussen een sociaalwetenschappelijke benadering versus een benadering vanuit de traditie ... allerm minst parallel aan de tegenstelling tussen openbaar en confessioneel”.³¹

Het is evident lastig sluitende, methodische en inhoudelijke verschillen aan te wijzen tussen de wijze waarop de staatsvakken en de kerkelijke vakken beoefend worden. Daarvoor is het veld van de academische theologie te divers en bovendien laten de beoefenaars zich niet opsluiten binnen een gestipuleerde tweedeling. Zo is de tweedeling tussen de (openbare) godsdienstwijsbegeerte en de (bijzondere) dogmatiek sterk aangevochten. Misschien is het in deze verwarrende situatie het beste naar de factoren macht en geld te kijken. Heeft de kerk of de universiteit het (in laatste instantie) voor het zeggen? Zijn de docenten gebonden aan een bepaalde confessionele wereld- of levensbeschouwing of niet? Is er een relatie met een geloofsgemeenschap en hoe is deze geregeld? Bestaat er leertucht? Dat bepaalt de speelruimte

²⁸ Ik moet eraan toevoegen, dat het (voorlopig) ook mogelijk blijft na een éénjarige master theologie in te stromen in de predikantsmaster van de PTU (1 + 2 constructie).

²⁹ Dit is mijns inziens globaal gesproken de situatie, waarbij ik de verschillende afspraken die de instellingen gemaakt hebben verder buiten beschouwing laat (vgl. noot 17). Vgl. Van den Brom, “Oprichting Protestantse Theologische Universiteit”, die een welhaast postmoderne interpretatie van de aangepaste *duplex ordo* geeft, waarbij de openbare faculteit (als ik hem goed begrijp) gezien wordt als een (bijzonder neutrale) *simplex ordo*.

³⁰ *De toekomst van de theologie in Nederland*, p. 17. Aan het rapport zijn drie essays toegevoegd van de hand van de nieuwtestamenticus H.J. de Jonge (Leiden), de dogmaticus A. v.d. Beek (toen nog Leiden) en de praktisch theoloog J.A. van der Ven (Nijmegen).

³¹ *Ibid.*, p. 18.

van de theoloog. In Nederland heeft dit geleid tot grosso modo twee verschillende richtingen (tendensen) in de theologiebeoefening. In de termen van het KNAW-rapport: “er is theologie vanuit een participerende houding vanuit een geloofsgemeenschap en er is theologie vanuit een seculiere beschouwing van religie”.³² De laatste vorm zou ik karakteriseren als een cultuurwetenschap (vaak in het bijzonder op de christelijke religie gericht) en de eerste als een kerkelijke (kerkelijk gebonden) wetenschap (waar het toch uiteindelijk om God – de christelijke god – moet gaan). Hier ligt een belangrijk onderscheid.³³ De tegenwerping dat de wetenschappelijke bestudering van godsdienst ook een bepaald perspectief (met bijbehorende veronderstellingen) vertegenwoordigt, dat – en daar gaat het hier om – op één lijn zou staan met een christelijk, islamitisch, of specifiek confessioneel theologisch perspectief, acht ik niet overtuigend.³⁴ Met deze redenering zou de theologie een uitzonderingspositie binnen de kring van wetenschappen claimen. Het humanistisch ideaal – hoe utopisch in de praktijk ook – van een wetenschapsbeoefening waaraan in principe iedereen ongeacht afkomst, sekse, levensovertuiging, et cetera, kan deelnemen, en waar naar gedeelde, intersubjectief geldige kennis wordt gestreefd is het te allen tijde waard om verdedigd te worden.

Theologie – Godsdienstwetenschap (Religiewetenschap)

In het bovengenoemde KNAW-rapport gaat het uitdrukkelijk over de toekomst van de theologie en wordt weinig gesproken over ‘godsdienstwetenschap’ of ‘religiewetenschap(en)’, tenzij deze achter “theologie als seculiere beschouwing van religie” verscholen gaat. Aan de Leidse faculteit is in de negentiger jaren van de twintigste eeuw een voorstel afgewezen de naam te wijzigen in ‘Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap’ met onder meer het argument dat de staatsvakken zich methodisch in niets onderscheiden van een seculiere godsdienstwetenschap.³⁵ Dat laatste lijkt mij een

³² Ibid., p. 17.

³³ Dit onderscheid valt niet samen met dat tussen staatsvakken en kerkelijke vakken en ook niet met dat tussen *duplex ordo*- en *simplex ordo*-arrangementen. Hier verwijs ik naar mijn eerdere opmerkingen over de ‘secularisatie’ van met name de filologische, historische en sociaalwetenschappelijke disciplines. Bij de benoeming van medewerkers aan een kerkelijk gebonden instelling kan trouw aan kerk en confessie een belangrijke rol spelen, terwijl de feitelijk verrichte werkzaamheden volledig seculier zijn.

³⁴ Voor een verantwoording van deze visie zie Adriaanse, red., *Tweestromenland. Over wijsgerige en belijdende theologie*, met name ook de inleiding van Adriaanse, in het bijzonder pp. 18-22.

³⁵ Zie voor een onderbouwing van dit standpunt Adriaanse, *Het specifiek theologische aan een rijksuniversiteit. De verborgenheid der godgeleerdheid* (oratie Leiden), Leiden 1979, p. 4: op de keper beschouwd is theologie “niets anders dan een verzameling gedragswetenschappen, cultuurwetenschappen, literatuurwetenschappen en wat dies meer zij” (cursivering in het origineel).

verdedigbaar standpunt, maar dat neemt niet weg dat godsdienstwetenschap en theologie toch veelal tegenover elkaar gesteld worden en er zelfs in een aantal gevallen een verbeterde strijd aan de gang is. In de loop van de twintigste eeuw heeft de godsdienstwetenschap zich geëmancipeerd van de theologie. Dat kan zover gaan dat theologen zich bedreigd gaan voelen. “Almost everywhere one looks in the academic study of religion there is the denunciation of theology, the denial of its academic status, and its segregation to nonacademic (religious) communities or pseudoacademic locales (seminaries and religiously related schools).”³⁶ Omdat de godsdienstwetenschap in Nederland veelal aan theologische faculteiten beoefend werd, zijn hier te lande de verhoudingen naar mijn indruk toch nog wat ontspannener (wat niet wil zeggen dat er geen conflicten zijn), maar ook bij ons zijn er veranderingen op til.

Het *eerste* dat in het oog springt is dat theologie en religiewetenschap institutioneel (verder) van elkaar gescheiden raken. Gedwongen door teruglopende studentenaantallen en door terugtrekkende bewegingen van de kerken (die hun eigen ambtsopleidingen sterker willen controleren en zelfs realloceren) zijn theologische faculteiten zich aan het heroriënteren en ontwikkelen zij naast de bestaande trajecten die voorbereiden op kerkelijke ambten nieuwe studierichtingen, die inspelen op de hernieuwde belangstelling voor religie.³⁷ Ten *tweede* wordt de verwarring over wat theologie is (moet zijn) en wat godsdienstwetenschap (religiewetenschap, religious studies, of hoe het ook genoemd wordt) inhoudt groter. Laat staan dat er nog enige consensus zou bestaan over hoe beide zich tot elkaar verhouden. En dat slaat terug op de vormgeving en inrichting van faculteiten, studierichtingen en afstudeervarianten.

Bij het (her)inrichten van oude en het opzetten van nieuwe studieprogramma's zouden naar mijn mening twee overwegingen de leidraad moeten vormen: waarin zijn de potentiële studenten geïnteresseerd en waaraan heeft de maatschappij (inclusief de kerken) behoefte?

³⁶ Sheila Greeve Davaney, “Rethinking Theology and Religious Studies”, in Linell E. Cady & Delwin Brown, eds, *Religious Studies, Theology, and the University. Conflicting Maps, Changing Terrain*, New York 2002, pp. 140-154, p. 140.

³⁷ Verder manifesteren de oude theologische faculteiten zich ook in nieuwe opleidingen tot geestelijk verzorger, waarbij men er vanuit gaat dat de ambtelijk niet-gebonden geestelijk verzorgers zich een blijvende plaats binnen instellingen voor de gezondheidszorg zullen weten te verwerven. Aangezien deze instellingen (en niet de kerken) beslissen over de aanstelling van geestelijk verzorgers zal dat – ondanks tegenstand van een deel van de zittende generatie geestelijk verzorgers (die meestal wel een kerkelijke ambtsopleiding heeft gevolgd) – op termijn waarschijnlijk gaan lukken. De niet-ambtelijk gebonden opleidingen tot geestelijk verzorger concurreren dus direct met de ambtelijke opleidingen. Daarnaast is aan de VU met extra fondsen van het ministerie recentelijk een masteropleiding Islamitische Geestelijke Zorg gestart. Ook biedt de VU een master Verdieping Islam aan, die volgens de website bedoeld is om “een nieuwe generatie moslims in Nederland te helpen de complexiteit van hun omgeving te begrijpen en de rol van religie daarin” binnen het kader van een christelijke faculteit. De Leidse faculteit heeft dit academisch jaar (2006-2007) ook met extra fondsen van het ministerie een opleiding (BaMa) in de islamitische theologie opgezet. Dit is uitdrukkelijk geen imam-opleiding, maar aan de andere kant moet er toch ook iets als een beroepsperspectief zijn.

Met het eerste bedoel ik niet dat de studenten het curriculum en de inhoud van de colleges gaan bepalen, maar wel dat scherp in het oog wordt gehouden waar hun belangstelling ligt. Men kan een opleiding religiewetenschap aanbieden, waarin alle aandacht uitgaat naar de heilige geschriften van (grote) religieuze tradities, maar wanneer de studenten met name in moderne religieuze verschijnselen als de politieke islam, de markt van spiritualiteit en zingeving, en New Age geïnteresseerd mochten zijn is dat op termijn een zelfdestructieve keuze. Bovendien verwacht de maatschappij van mensen die zich gespecialiseerd hebben in religie, dat zij iets zinnigs te berde kunnen brengen over hedendaagse ontwikkelingen, waarin religie op z'n minst een factor van betekenis is.

Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor de theologische ambtsopleidingen. Als ik lees dat vertegenwoordigers – met name aan de rechterkant – van de kerken menen dat bijbelstudie belangrijker is dan ontwikkelingen binnen de samenleving en de cultuur te duiden, dan vraag ik mij af wat voor predikanten men denkt op te leiden.³⁸ Niets tegen bijbelstudie, maar zou het ook niet belangrijk zijn dat voorgangers begrijpen hoe het komt dat de kerken steeds leger worden? Meer begrip voor de uiterst moeilijke situatie waarvoor men als gemeentepredikant staat kan (overspannen) verwachtingen temperen en bijdragen aan een meer realistische opvatting van mogelijkheden en grenzen van het ambtelijk functioneren.³⁹ Ook de kloof die binnen de PKN bestaat tussen de bestuurders en het gemiddelde gemeentelid zou wel eens mede te danken kunnen zijn aan een ambtsopvatting en –opleiding die te ver van de realiteit staat. Het tot voor kort dominante barthianisme heeft in dit opzicht ook zijn tol geeist. Men is gefixeerd op de uitleg van de Schrift en gaat voorbij aan de reël bestaande noden van de gelovigen.⁴⁰

³⁸ M.A. Kruyt, *Reformatorsch Dagblad*, 22.8.06 (kerkelijk nieuws).

³⁹ Reindert Brouwer, *Pastor tussen macht en onmacht. Een studie naar de professionalisering van het hervormde predikantschap*, Zoetermeer 1995.

⁴⁰ Voor een uitwerking van deze stelling zie Molendijk, “De beoefening van de theologie”, pp. 45-52. Vgl. F. Wagner, *Metamorphosen des modernen Protestantismus*, Tübingen 1999, p. 57: “Der dogmatisch korrekte und normativ aufgeladene Verbalradikalismus der Wort-Gottes-Anspruchs-Fiktion führt somit zu einer selbstgenügsamen Selbstisolierung der evangelischen Theologie, die sich von einer sektiererischen Gettoamentalität kaum noch unterscheiden läßt. Denn die berufstheologisch - von Berufstheologen für Berufstheologen - inszenierte Wende von der lebensweltlich-individuellen zu einer dogmatisch überzogenen Wort-Gottes-Theologie muß in einer Sackgasse enden. In dieser Sackgasse beschäftigen sich die Berufstheologen und die kirchlichen Funktionäre nur noch mit sich selbst und mit ihren selbstenszenierten Binnenproblemen. Dort aber, wo sich das wirkliche Verkehrsgeschehen abspielt, auf den Gegenverkehrsstraßen der Wissenschaften und der distanziert kirchlichen und außerkirchlichen Religionskulturen kommen die berufstheologischen Dogmatik-Probleme nicht mehr vor. Das Problem der gegenwärtigen protestantischen Mainstream-Theologie ist also sie selbst. ... Die Zustands- und Stillstandskrise des gegenwärtigen Protestantismus resultiert also aus der Vernachlässigung der Religion und der individuellen Religionskulturen zugunsten ihrer Ersetzung durch eine kerygmatisch-dogmatische Theologie, die von Berufstheologen für Berufstheologen produziert wird und nur die Mentalität dieser professionellen Gruppe widerspiegelt” (cursivering in het origineel).

De teruggang van het Nederlandse (kerkelijke) christendom is vanzelfsprekend niet uitsluitend terug te voeren op onjuist kerkelijk beleid. Andere factoren zoals de toenemende welvaart met nieuwe patronen van vrijetijdsbesteding, de erosie van sociale, religieuze verbanden, het ontstaan van een jeugdcultuur, nieuwe opvattingen van seksualiteit en het groeiende individualisme zijn hier bepalend.⁴¹ De kerkhistoricus Hugh McLeod heeft in dit verband verwezen naar de opmerking van een Franse plattelandskruidenier die vertelde dat zijn klanten rond 1970 niet langer aan de toonbank bediend wilden worden, maar self-service wensten. Van dit soort veranderingen hebben de kerken zich de laatste decennia te weinig rekenschap gegeven. Men was en is sterk op de eigen organisatie gericht en te weinig op significante veranderingen in het religieuze veld, die ook de eigen kerkleden raken. Daarmee wil ik niet zeggen dat de kerkleiders blind waren voor wat er gebeurde, maar men had niet het instrumentarium om de veranderingen te duiden. Kerkelijke sociologische instituten als opgericht door W. Banning zijn opgeheven en ook binnen de opleidingen was men veel te weinig gericht op wat er zich zagezegd voor de deur afspeelde. Hoe kan het dat gedurende mijn studie theologie aan het einde van zeventiger jaren de voortschrijdende ontkerkelijking geen thema van enig belang was? Terwijl wij discussieerden over het proprium van de theologie of de doopleer van Karl Barth, vonden buiten de collegezalen significante, zo niet dramatische ontwikkelingen in het Nederlandse christendom plaats.

Deze blinde vlek hangt samen met een mijns inziens verkeerde opvatting van theologie (met te weinig aandacht voor een historisch-sociologische analyse van het recente, Europese christendom). Maar als men theologie enger wil nemen (en dat mag uiteraard), dan zou een koppeling tussen enerzijds een kerk en een theologie die haar identiteit in de Schrift en de Reformatie en anderzijds de godsdienstwetenschap in haar volle breedte (inclusief de sociologie en de psychologie van religie) wel eens zeer heilzaam kunnen zijn. Dit soort overwegingen lijkt echter aan weinig kerkbestuurders besteed. Een journalist van het Reformatorisch Dagblad tekende uit de mond van F.A. van der Duyn Schouten, één van de opstellers van het voorstel tot oprichting van de PTU en voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit van Tilburg,⁴² het volgende op: “Het bestuderen van een godsdienst als onderdeel van religiewetenschappen, zoals aan de universiteit van Amsterdam gebeurt, is een antwoord dat voor de theologie niet profijtelijk is. We hebben de overtuiging dat we voluit theologisch in het

⁴¹ Hugh McLeod, “The Religious Crisis of the 1960s”, *Journal of Modern European History* 3 (2005) 205-230; vgl. Peter van Rooden, “*Oral History* en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom”, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 524-551.

⁴² Het is denk ik ook kenmerkend voor de PKN dat in de commissie die de herstructurering van het theologisch onderwijs voorbereid heeft geen van de ‘eigen’ hoogleraren zitting had.

wetenschappelijk veld aanwezig moeten zijn en daarbij een hoog niveau moeten nastreven”.⁴³ Het bezweren van de eigen identiteit door middel van de woorden theologie, wetenschap en hoog niveau zal de problemen niet oplossen. Het interview met Van der Duyn Schouten heeft als kop dat de PKN klaar is voor de nieuwe ambtsopleiding. Het is te hopen dat de PTU ook klaar is voor kerk en samenleving aan het begin van de eenentwintigste eeuw.

De toekomst

De toekomst is per definitie een onbekend terrein en voorspellingen zullen bijna zeker niet uitkomen. Toch wil ik in het vervolg iets opmerken over tendenzen die mijns inziens de ontwikkelingen in protestants-theologisch Nederland op institutioneel niveau bepalen. Hiermee wil ik niet ontkennen dat individuele actoren een belangrijke rol spelen bij de – uiteindelijk contingente – uitkomst van alle deliberaties en besluiten. De belangrijkste speler aan protestantse zijde in de laatste twee decennia is de PKN (voorheen Samen-op-Weg-kerken) gebleken: zij heeft in tegenstelling tot de individuele theologische faculteiten en theologische universiteiten zeggenschap over meerdere, lokaal verspreide opleidingen. De PKN heeft besloten het aantal ambtsopleidingen te reduceren en een eigen universiteit opgericht. De individuele instellingen hebben – misschien met uitzondering van de zeer actief opererende VU (die de kerkelijke opleiding van allerlei kleine, evangelicale, pinkster- en orthodoxe groepen heeft ‘binnengehaald’) – voor een belangrijk deel het nakijken gehad. Hun invloed bijvoorbeeld op het besluitvormingsproces over de keuze tussen Leiden-Utrecht-VU en Groningen-Utrecht-Kampen is marginaal gebleken. Het enige wat men kon doen – in ieder geval aan de brede universiteiten – was het oprichten en uitbouwen van nieuwe studievarianten op het gebied van religiewetenschappen en geestelijke verzorging.

Op grond van deze laatste ontwikkelingen vreest de kerkleiding (in het bijzonder van de PKN) vermoedelijk een marginalisering van de klassieke theologieopleidingen. Men ziet de theologie verdampen in een brede faculteit van geesteswetenschappen. Dat laatste is inderdaad een tendens, maar aan de andere kant is het duidelijk dat de theologische opleidingen van Leiden, Groningen en Utrecht er alles aan gedaan hebben om hun personele bezetting in te richten naar de wensen van de kerk. Denk aan de sterke bezetting van de bijbelvakken, die voor studenten religiewetenschap toch veel minder centraal zijn dan voor de studenten klassieke

⁴³ *Reformatisch Dagblad*, 29.3.2006.

theologie. De theologische faculteiten zijn niet omgebouwd tot *departments of religious studies*, waar diverse religies en religieuze ontwikkelingen in hun historische en actuele context bestudeerd worden. In Groningen waren (tot de opheffing van de kerkelijke opleiding) en in Leiden zijn de verhoudingen tussen de staatsdocenten en de kerkelijke staf redelijk goed. Dat heeft de commissie die de oprichting van de PTU voorbereidde niet voldoende geacht. Zij schrijft: “[d]e nieuwe positionering van de kerkelijke opleiding moet duurzaam van karakter zijn en moet onafhankelijk zijn van personen en tijdgebonden beleidsbeslissingen aan de openbare universiteiten”.⁴⁴ Dit uitgangspunt (allerlei formuleringen die in een andere richting wijzen ten spijt) is bepalend geweest voor het advies en de genomen beslissing tot oprichting van de PTU. Het behoeft geen betoog dat dit een breuk betekent met de situatie onder de *duplex ordo*, waarin de samenwerking met de openbare instellingen voorop stond. Ook de recente spanningen aan de Utrechtse subfaculteit hebben de zaak geen goed gedaan⁴⁵ en misschien speelde ook nog het sentiment van de vroegere tweederangs positie van de kerkelijke hoogleraren. Zo konden lange tijd in Leiden kerkelijke vakken binnen het doctoraal niet geëxamineerd worden. Talentvolle studenten kozen een staatsvak als hoofdvak en promoveerden dan ook niet zo snel in een kerkelijk vak. Maar hoe dan ook: van de zijde van de kerkelijke bestuurders bestaat weinig vertrouwen in de toekomst van de openbare faculteiten/opleidingen – iets wat wel eens een *self-fulfilling prophecy* zou kunnen zijn.

Met de bundeling van krachten binnen de PTU is de PKN aan de ene kant iets meer op afstand komen te staan, maar aan de andere kant blijft zij een duidelijke greep op de (ambts)opleiding houden. Weliswaar komt er een zelfstandige raad van bestuur, maar het is evident dat de lijnen met de PKN kort zijn. Is het bovenstaande overigens niet een tikkeltje eenzijdig voorgesteld? Studenten in Leiden en Utrecht (en ook in Groningen en Amsterdam) kunnen eerst ter plekke hun bachelor doen en dan de driejarige predikantsmaster aan de PTU, die ook vestigingsplaatsen in Utrecht en Leiden heeft. Het is zelfs mogelijk ook nog de plaatselijke eenjarige master af te ronden en dan in te stromen in de predikantsmaster van de PTU. Het wordt soms zo voorgesteld alsof er praktisch niets verandert, maar er bestaat toch wel een zekere dreiging. Zoals L.J. van de Brom opmerkt brengen instroomregelingen altijd “extra werk voor de student” met zich mee en hij verwacht dat de openbare opleidingen “voor een serieuze reductie van hun financiële inkomsten komen te staan, nu waarschijnlijk het aantal masterstudenten bij

⁴⁴ Rapport, p. 12.

⁴⁵ Een opmerkelijke bijdrage aan het debat werd door H.J. Tieleman (de toenmalige decaan van de Utrechtse theologische faculteit) geleverd: Tieleman, “De duplex ordo gezien van een afstandje”, in F.G.M. Broeyer en H. Noordegraaf, red., *Duplex Ordo 125 jaar. Colloquium ‘Is de Duplex Ordo in de huidige vorm van deze tijd?’*, 8 juni 2001, Utrecht 2002, pp. 56-62.

hen zal teruglopen”.⁴⁶ Tot nu toe is de instroomregeling zeer soepel, maar dat kan veranderen; en de serieuze reductie van financiële middelen waar Van den Brom over spreekt zal vooral op Utrecht van toepassing zijn.

Deze (dreigende) problemen zijn misschien nog wel te beheersen, maar het wordt ernstiger als men let op het feit dat er nu al openlijk gespeculeerd wordt “of deze universiteit [op langere termijn] drie locaties moet hebben”.⁴⁷ Daarbij wordt niet in de eerste plaats aan de staf gedacht (die momenteel ruim voldoende is voor drie locaties), maar ongetwijfeld aan de (kleine) studentenaantallen. Bij een mogelijke toekomstige beslissing over de reductie van het aantal locaties, zal de PTU ongetwijfeld kijken naar wat de openbare partners te bieden hebben (qua staf, faciliteiten en studenteninstroom) en dan kunnen er nog rare dingen gebeuren. Zullen Leiden en Utrecht na de reeks van bezuinigingen erin slagen het hoofd boven water te houden? Zullen op termijn de voorgangers van de PKN allemaal in Kampen worden opgeleid? Dat zou toch de ultieme, gereformeerde overwinning zijn? Van den Brom ziet wel studenten hun masterstudie in Kampen voortzetten, maar kan zich tegelijkertijd voorstellen “dat voor de aantrekkelijkheid om in deze IJsselstad verder te studeren nog het nodige aan reclame gemaakt zal moeten worden”.⁴⁸ Wordt Kampen dan een postadres en pendelen de docenten uiteindelijk naar de Uithof om daar aan overwegend evangelicale en orthodoxe studenten hun boodschap te brengen? Kampen, Utrecht, wellicht Leiden of toch weer de VU als laatste locatie voor de opleiding van PKN-predikanten, wie zal het zeggen. De VU heeft afspraken over doorstroming van studenten met Windesheim en de Christelijke Hogeschool Ede. Daar opgeleide kerkelijke werkers worden door de PKN erkend en krijgen misschien zelfs binnenkort vergelijkbare rechten als een predikant.⁴⁹ Uiteindelijk zou de VU wel eens aan het langste eind kunnen trekken: een *simplex ordo*-faculteit qua aanpak, met een onafhankelijk benoemingsbeleid. Maar zal de kerk dat accepteren? In ieder geval zou het een breuk zijn met de gesignaleerde tendens tot verkerkelijking van de theologische opleidingen.

Het is waarschijnlijk dat er in de niet al te verre toekomst (nog meer) gevoelige keuzes gemaakt moeten worden. De eerste stap in de richting van een theologisch isolement is gemaakt. Dat is mijns inziens niet de juiste richting. De theologie – in welke betekenis van het woord dan ook – gedijt het beste aan een brede instelling voor hoger onderwijs. Alleen daar zijn contacten met andere, niet-theologische vakgebieden en alleen daar komen de studenten in aanraking (bestaat er in ieder geval een goede kans en mogelijkheid om dat te doen) met

⁴⁶ Van den Brom, “Oprichting PTU”, 264-5.

⁴⁷ De kerkelijke hoogleraar G.G. de Kruijff in *Mare* 27, 6.4.2006.

⁴⁸ Van den Brom, “Oprichting PTU”, 266.

⁴⁹ Zie noot 18.

andersdenkenden en krijgen de aanstaande predikanten en kerkelijk werkers de beste voorbereiding op wat hun in kerk en maatschappij te wachten staat. De harde wind rondom het W.C. van Unnik-gebouw (vroeger nog toepasselijker Transitorium geheten) waar de theologieopleiding van de Universiteit van Utrecht gevestigd is en de kale gangen en de kleine kamers: dat is de harde werkelijkheid waarin de theologie en haar beoefenaars overeind moeten zien te blijven. De uitdaging ligt voor theologen ook in het gesprek met de religiewetenschappen die zicht geven op de bredere maatschappelijke, multiculturele context waarin men komt te werken. Kennis van de islam (in Nederland), de pinksterbeweging, moderne religieuze bewegingen zoals New Age en de praktische vroomheid en devotie (om een aantal voorbeelden te noemen) is zeer gewenst. Ik hoop (misschien tegen beter weten in) dat de PKN deze uitdagingen als zodanig waarneemt en de deuren opent en niet vanuit een preoccupatie met de eigen identiteit en toekomst zichzelf verder marginaliseert door haar voorgangers in relatieve beslotenheid te vormen en hen zo te onttrekken aan het verfrissende, soms misschien stormachtige klimaat van de brede universiteit.

Het sluiten van opleidingen impliceert natuurlijk ook dat de kerkelijk protestants-theologische stem niet meer zo duidelijk aanwezig is binnen de academie. De katholieke Radboud-stichting met haar bijzondere leerstoelen is nu al soms binnen de universiteiten zichtbaarder dan de PKN.⁵⁰ Er zit een soort interne dynamiek in het proces van verkerkelijking van de theologische opleidingen, die doet denken aan het perpetuum mobile van het geloof in de ‘markt’ die alles met haar onzichtbare hand wel zal regelen. Het heeft misschien iets paradoxaals, maar aan de andere kant ligt het ook wel weer voor de hand: wanneer de kerken leeglopen, de disciplineren van de gelovigen aan erosie onderhevig is en de toe-eigening van de christelijke traditie steeds pluriformer wordt (en voor geschoolde theologen en de orthodoxie bijna pijn doet aan de ogen), gaat het instituut kerk in het defensief en probeert orde op zaken te stellen, grenzen te trekken en een op de eigen traditie gerichte theologische vorming door te zetten. Maar dat zal niet helpen en zal er hoogstens toe leiden dat de gezagsdragers orthodoxer worden en de kerkleden hun gang gaan of de kerk zelfs in nog grotere aantallen vaarwel zeggen.

Vanuit een interne, kerkelijke dynamiek is de boven geschetste ontwikkeling misschien nog wel te begrijpen, maar wat zal de buitenwereld – voorop de Colleges van Bestuur van die universiteiten die tot aan het begin van de eenentwintste eeuw een

⁵⁰ Vgl. Van den Broms voorstel om naar analogie van de Radboud-leerstoelen bijzondere PKN-leerstoelen aan de openbare universiteiten op te richten; “Sluiting Kerkelijke Opleiding Groningen” (Kroniek), *Kerk en Theologie* 55 (2004) 348-350.

theologische opleiding gefaciliteerd hebben – er van denken? Afgezien van overwegingen van traditie, hoe belangrijk is een theologische opleiding, die door de kerk voornamelijk als een toeleverancier gezien lijkt te worden? Wat rest de universiteiten anders dan hun theologische opleidingen nu werkelijk geschikt te maken voor een volwaardige studie van religie? Hier dreigt een voor alle betrokken partijen pijnlijke vorm van dialectiek: kerk en universiteit vervreemden van elkaar en de academische theologie van de PKN eindigt op een nog ongewisse plaats.

In ieder geval bestaat er zowel binnen de academie als in de maatschappij behoefte aan deskundigen op het gebied van religie en in het bijzonder van moderne religieuze ontwikkelingen. De bestaande deskundigheid op dit terrein te bundelen en te stimuleren – daarin zou de taak van een moderne theologische of – voor degenen die een andere naam prefereren – godsdienstwetenschappelijke, openbare instelling voor hoger onderwijs kunnen bestaan. Ik laat het woord theologisch hier nog even staan, omdat het attendeert op de noodzaak niet alleen te beschrijven en te verklaren, maar ook te interpreteren en te waarderen. Al moet de wetenschapper terughoudend zijn met oordelen, de religiedeskundige ontkomt er niet aan. Of de theologische faculteiten zich inderdaad zullen kunnen ontwikkelen tot expertise-centra voor de bestudering van religie(s), staat geenszins vast. Een dergelijk centrum moet meer zijn dan een heterogene verzameling geleerden die elk afzonderlijk hun eigen specialisme beoefenen. Van het gevaar van fragmentatie was Mircea Eliade zich al sterk bewust, toen hij de vrees uitsprak dat “the fragments [would be] reabsorbed in the different philologies”.⁵¹ Al met al zijn de verschuivingen in de academische theologiebeoefening zowel een uitdaging als een bedreiging voor de wetenschappelijke bestudering van religie, zoals deze zich juist in Nederland met de *duplex ordo* aan theologische faculteiten heeft kunnen profileren.

De verkerkelijking van de theologie heeft aan protestantse zijde voorlopig haar hoogtepunt gevonden in de oprichting van de PTU. Deze concentratie heeft vanuit het gezichtspunt van controle, management en efficiëntie ongetwijfeld voordelen, maar betekent ook dat deze theologische opleiding geïsoleerd komt te staan ten opzichte van het bredere academische bedrijf. Ook de relatie tussen de wetenschappelijke theologie en het gepraktiseerde geloof van de gemeenteleden is niet zonder problemen. Evangelicale en charismatische stromingen, die ook binnen de PKN aan belang en invloed winnen, hebben weinig behoefte aan academische scholing, die zij als een bedreiging voor hun geloof zien. De

⁵¹ M. Eliade, “Crisis and Renewal in History of Religions”, *History of Religions* 5 (1965) 17; geciteerd naar Jonathan Z. Smith, *Relating Religion. Essays in the Study of Religion*, Chicago – London 2004, p. 368.

kerkelijke theologiebeoefening in Nederland zit in een uiterst lastig parket. Hoe bereikt men een achterban die een andere – en soms tegengestelde koers – vaart? Leidt de hele koers van verkerkelijking niet juist tot verdere ontkerkelijking? De bestuurderen hebben het (kerk)volk van zich vervreemd en het volk heeft hen niet meer nodig. De oude oplossingen werken niet meer.

De academische theologie heeft echter niet alleen met de kerk van doen, maar vervult ook een bredere maatschappelijke taak. Zeker sinds de wet van 1876 pretenderen de (openbare) theologische faculteiten niet alleen het eerste traject voor toelating tot een nadere ambtsopleiding te bieden, maar ook kennis over religie(s) te verschaffen. De theologische vakken – in ieder geval de meeste daarvan – onderscheiden zich in niets van filologische, historische of sociaalwetenschappelijke disciplines in andere faculteiten. In deze zin heeft de theologie haar plaats aan de academie. En naarmate de kerken kleiner worden, neemt de (academische) belangstelling voor religie en de overduidelijke rol die zij privé en publiek speelt toe. In die zin ligt een scheiding tussen kerkelijke theologie en de wetenschappelijke bestudering van religie voor de hand. Men kan het betreuren, maar het is misschien niet anders. De dramatische neergang van het kerkelijke christendom in Nederland biedt kansen voor een wetenschappelijke theologiebeoefening, die voor de duidelijkheid misschien beter religiewetenschap genoemd kan worden.